

УДК 77.04:061.23(477.64-2)(091)“1963/1991”

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2020-2-54-32>

МІЖ СОЦІАЛЬНИМ І СОЦІАЛІСТИЧНИМ РЕАЛІЗМОМ: ЕСТЕТИКА ФОТОГРАФІЇ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ (НА ПРИКЛАДІ ФОТОКЛУБУ «ЗАПОРІЖЖЯ»)

Т. В. Грушева

Запорізький національний університет

grushevaznu@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0560-8229>

О. О. Мозгова

Запорізький національний університет

alesanya1199@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3263-4978>

Ключові слова: радянська ідеологія, соціалістичний реалізм, фотомистецтво, фотоклуб «Запоріжжя».

На прикладі діяльності фотоклубу «Запоріжжя» досліджена естетика фотографії в контексті радянської пропаганди. На підставі фотоматеріалу, інтерв'ю, спогадів запорізьких фотографів, а також газетних статей досліджуваного періоду встановлені завдання, що ставилися радянськими ідеологами перед фотомитцями. Автори дійшли висновку, що за допомогою пропагандистської зображувальної інформації в радянській державі створювалася картина штучної дійсності (мрії, ілюзії), яка не мала нічого спільного з реальністю. Від фотографів вимагали зображувати збірний образ радянської людини; під прицілом фотооб'єктива опинилися ударна праця і людина-трудівник. Натомість роботи в напрямі соціального та психологічного реалізму піддавалися критиці, осуду та могли стати вирокком для митця.

Нами простежена доля засновників запорізького фотоклубу Р. Барана після оприлюднення ним портрета художника О. Заливахи, який на той час перебував на Соловках за статтю «антирадянська агітація та пропаганда», і О. Бурбовського після фотофіксації наслідків вибуху на Красній площі 1967 р.

BETWEEN SOCIAL AND SOCIALIST REALISM: THE AESTHETICS OF PHOTOGRAPHY IN THE CONTEXT OF SOVIET PROPAGANDA (ON THE EXAMPLE OF THE PHOTO CLUB «ZAPORIZHYA»)

T. Grusheva

Zaporizhzhia National University

O. Mozghova

Zaporizhzhia National University

Key words: Soviet ideology, socialist realism, photography, photo club «Zaporizhzhia».

The aesthetics of photography in the context of Soviet propaganda is studied on the example of the activity of the photo club «Zaporizhzhia». On the basis of photographic material, interviews, memoirs of Zaporozhye photographers, as well as newspaper articles, the period under study, the tasks set by Soviet ideologues for photographers were studied. The authors came to the conclusion that with the help of propaganda pictorial information in the Soviet state a picture of artificial reality (dreams, illusions) was created, which had nothing to do with reality. Photographers were required to depict the collective image of a Soviet man. Photographs in the direction of social and psychological realism were criticized, condemned and could be a verdict for the artist. Social realism primarily depicts reality. The reality in the Soviet Union was different from official images. So, it is extremely rare for exhibitions to feature photographs showing elderly people, tired workers, glamorous beauties, and entertainment works. Photo Club «Zaporizhzhia» was established in 1963. The club soon became famous not only in the USSR but also abroad. This fact is evidenced by participation in exhibitions and prizes in competitions. In the article, we traced the fate of the founders of the Zaporizhzhia photo club after they published banned photos. R. Baran was banned from exhibiting his works after being shown a portrait of the artist O. Zalyvakha (an artist who was in Solovki at the time under Article «Anti-Soviet agitation and propaganda») and was expelled from the club. After photo-recording the consequences of the explosion on Red Square in 1967, the state authorities confiscated all materials from O. Burbovsky and further controlled his activities. Self-expression, personal vision of the artist gradually becomes real only from the time of perestroika.

Постановка проблеми: дослідження естетики фотографії в контексті радянської пропаганди з метою більш цілісного з'ясування місця і ролі мистецтва в той час, коли воно було обмежене вимогами радянської ідеології, є актуальним завданням для всебічного історичного аналізу. Обговорення питання досягнень радянської фотомистецтва неможливе без ретельного аналізу її провінційних і центральних осередків. Оскільки весь радянський період фотомистецтва творили під всебічним наглядом контролюючих органів, виконували державний запит на «творення (драматургію) радянської дійсності», то аналіз їх робіт дає можливість простежити основні риси радянської фотоестетики, що була продиктована утопічною тоталітарною ідеологією. Водночас справжня майстерність фотографів, їхнє бажання зображувати дійсність, а не рекомендовану ілюзію, спричинили появу когорта неконтрольованих митців, що переходили на бік дисидентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Замовлена тема є малодослідженою в українській історіографії. Ми звернули увагу на трактування соцреалізму, як пануючого в СРСР методу і стилю, радянськими і сучасними авторами. Ще за радянської доби робилися спроби проаналізувати ідеологічну парадигму. Так, у 1977 році побачила світ робота філолога А.А. Ареф'євої, у якій авторка досліджує естетику соціалістичного реалізму, стверджуючи, що «соцреалізм як глобальний стиль ґрунтувався на тотальності архаїчного мислення з його універсальною бінарністю, де структурування реальності будувалося за принципом опозиції: свої – чужі, вороги – друзі, людина – колектив, пропаганда – контрпропаганда та ін.»¹.

Серед чисельних сучасних досліджень соцреалістичного канону виділимо роботи У.М. Федорів, у яких авторка вдало трактує його як штучно змодельований владний проект у сфері культури та літератури, що, задля монополізації влади на всіх рівнях та утвердження нової радянської ідентичності («homo sovieticus»), мав на меті створення моностилістичної системи з чітко прописаними правилами, розписаними схемами, спеціально продуманими типажми².

Важливим є звернення дослідників до регіонального виміру проблеми. Так, зазначимо роботу Т.В. Павлової «Фотомистецтво в художній

культурі Харкова останньої третини ХХ століття (на матеріалах пейзажного жанру)». Зосередившись на мистецтвознавчих проблемах, авторка слушно зазначає, що формування харківського осередку фотомистецтва з його принциповими пріоритетами актуальності відбувалося під знаком подолання загальної кризи тоталітарної культури³.

Зазначимо, що спеціальні наукові роботи щодо діяльності фотоклубу «Запоріжжя» відсутні. Метою представленої статті є спроба дослідити функціонування фотоклубу в місті Запоріжжя за радянських часів, ідеологічний вплив на митців та їхні спроби об'єктивно відображати дійсність.

Виклад основного матеріалу. Радянські ідеологи почали будувати міф про ідеальне радянське суспільство ще в довоєнний період. Для цього вони використовували всі можливості пропаганди тоталітарної держави: в «зброю» були перетворені засоби масової інформації, мистецтво та література. Фотокартка також виконувала певну місію – вона повинна була демонструвати надмірний ентузіазм, життєрадісність радянських громадян; віталися зображення робітників, колгоспників, фронтовиків, радянських героїв. З часом з'явилася своєрідна фотоестетика радянської фотографії, і фотомистецтво стало промовистим (для багатомільйонної радянської країни роз'яснювали основні вимоги офіційної ідеології: жертвність, героїзм, відмова від особистих бажань повинні були стати нормою).

25 січня 1921 року «Известия» опублікувало розпорядження наркомун просвіти А.В. Луначарського про пільги професіональним фотографам-портретистам, які працюють без найму та мають при собі до двох учнів. Згідно із цим розпорядженням портретні фотоательє прирівнювалися до художників-майстрів, а їх власники звільнялися від особистої трудової повинності⁴.

Поступово фотохудожники починають об'єднуватись у творчі спілки, об'єднання та організації. Через такі творчі ланки тоталітарній державі було нескладно давати завдання і виконувати контролюючі функції. Апогеєм процесу стало утворення творчих спілок, до яких потрапити могли тільки віддані радянській владі діячі культури; ширити мистецтво поза спілками стає неможливим. Так були організовані Спілка

¹ Ареф'єва А. А. Эстетика соцреализма: слово в измерении публичности. Київ : ГАЛПУ, 1977. С.10.

² Федорів У. М. Соцреалістичний канон в українській літературі: механізми формування та трансформації. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06 теорія літератури. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка 2016. С.187.

³ Павлова Т.В. Фотомистецтво в художній культурі Харкова останньої третини ХХ століття (на матеріалі пейзажного жанру) : дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Харків : Харківська держ. академія дизайну і мистецтв., 2007. 219 с.

⁴ Волков-Ланит Л. Искусство фотопортрета. Москва : Искусство, 1974. С.63.

радянських художників України (1938 р.), Спілка кінематографістів України (1957 р.) та інші. Прикметно, що Національна Спілка фотохудожників України зародилася аж у 1989 р., а до цього часу офіційну радянську фотокартку представляли фотоклуби.

Поширений у мистецтві ще у 1930- рр. соціалістичний реалізм стає непохитним каноном для фотомитців. Установлення ідеологічних та естетичних шор значно звузило творчі можливості радянських професійних фотографів. По-перше, відомо, що фотокартка може слугувати історичним джерелом, відображаючи існуючу дійсність. Але за завдання радянським фотомитцям ставилося зображення ілюзії, міфа, вигаданого майбутнього. Так, сформована у ХХ ст. репортажна фотожурналістика в Радянському Союзі прийняла спотворені форми.

По-друге, фотокартка, як вид мистецтва, у ХХ ст. зазнала в західному світі синхронізованої з іншими мистецькими напрямками еволюції: від соціального реалізму до модернізму і постмодернізму. Залізна завіса, що відділила СРСР від цивілізованого світу, жорстка цензура унеможливили діалогічність західного і радянського мистецьких світів. Радянські ідеологи визначили заборонену тематику для публічної демонстрації через ЗМІ і мистецькі витвори. Щодо фотомистецтва, то під такою заборонаю опинилися фотороботи, які «компрометували» існуючий лад (розглянемо у статті увагу карних органів до автора фото вибуху на Красній площі 1967 р. О. Бурбовського); фотороботи у напрямі психологічного реалізму, бо вони відходили від типізації образу радянської людини (робота «Стара» О. Бурбовського отримала нагороди за кордоном, але не отримала схвальних відгуків в УРСР). Звичайно, фізичні вади, старість тощо не вписувалися в радянську парадигму, у якій закарбувався образ усміхненого, щасливого підкорювача Космосу та цілих земель. За межею дозволеного в радянському візуальному мистецтві залишилася естетична чуттєвість (приклад – затаврована цензурою фотокартка радянського майстра спортивної фотографії Льва Бородуліна «З вежі» на обкладинці журналу «Огонёк» у 1960 р., на якій зображена дівчина в купальнику). Отже, крок за кроком, в офіційно представлених роботах фотохудожників зникає індивідуальний образ, а людина стає лише елементом загальних подій.

У повоєнний період вимоги до творців фотокартки викристалізовувалися. На перший план виходить героїчне та оспівування передової людини епохи. Вкрай жорсткою залишається цензура і в період відлиги. На початку 1960-х років у межах Радянського Союзу відбувся процес створення місцевих фотоклубів. Місто Запо-

ріжжя не стало винятком. Клуби створювалися на базі існуючої мистецької традиції. Так, до створення фотоклубу «Запоріжжя» місцевими ентузіастами фотографії проводилися фотовиставки в різних приміщеннях. Є свідчення, що у 1957 році (за 6 років до створення фотоклубу «Запоріжжя») в місті відбулася перша обласна фотовиставка, присвячена «40-річчю Великого Жовтня». Ініціативу проведення фотовиставки проявив Запорізький обласний відділ тресту «Укрфото» та обласне управління культури¹. На цій виставці 60 фотохудожників області продемонстрували 250 знімків різноманітних жанрів: панорами, фотомонтажі, етюди, пейзажі, портрети натурні та павільйонні. Організаторами виставки була надана перевага фотокарткам, які відображали «велич запорізьких промислових підприємств». Цей факт доводять промовисті назви робіт талановитого фотокореспондента Олексія Красовського, що виставлялися: «Панорама Дніпрогес», «Доменний цех та рудний двір заводу “Запоріжсталь”», «Розлив сталі», «Прокатка металу в цеху тонкого листа заводу “Запоріжсталь”». Портрети Г. Косика відображають трудівників, що показують людину в праці – «Електрозварщиця Надія Петрова».

Після огляду фотовиставки М. Золотихін – автор статті в «Запорізькій правді» (1957 р.), наголосив на тому, що обласним фотохудожникам можна було подати значно цікавіші знімки про життя людей колгоспів, радгоспів, МТС. Багато знімків на виставці було присвячено радянським школярам. У свою чергу, ця виставка продемонструвала фотографічне надбання фотохудожників запорізького краю за 40 років, які у своїх роботах змогли показати «велич пролетарів, трудівників, а також красу рідного індустріального міста – Запоріжжя»². Отже, виставки фотомайстрів не залишалися без уваги і контролю.

Організаторами Запорізького фотоклубу стали чотири чоловіки, закохані у фотомистецтво: фотограф Роман Баран, інженер Олег Бурбовський, пенсіонер Марк Серебренніков та Аркадій Конопльов³. Згуртувавшись у 1963 р., ініціатори заснування фотоклубу звернулися до начальника Запорізького обласного управління культури – Степана Марковича Кириченка з проханням виділити їм приміщення для проведення фотовиставок та загальних зборів. С. Кириченко допоміг фотолюбителям в отриманні власного

¹ Золотихін М. Первая областная фотовыставка. *Запорожская правда*. 1957. №248. С. 4.

² Золотихін М. ... С. 4.

³ Запорожский клуб фототворцов открыл выставку «55». URL: <https://mig.com.ua/zaporozhskij-klub-fototvorcov-otkryl-vystavku-55/>

приміщення, і вже у листопаді 1963 р. запорізький Будинок побутовців надав їм кімнату (25 квадратних метрів по вул. Тургенєва), а також приміщення для першої виставки і залу для перших зборів¹.

Першим головою фотоклубу «Запоріжжя» було обрано Марка Серебреннікова, заступником – Романа Барана, а головою художньої ради – Олега Бурбовського². Від 25 жовтня 1963 р. в місцевих газетах м. Запоріжжя писалось про те, що на перших двох засіданнях до фотоклубу «Запоріжжя» було прийнято 17 талановитих фотохудожників³. У грудні 1963 р. відбулася перша виставка робіт запорізьких фотохудожників.

За словами одного з організаторів фотоклубу «Запоріжжя» – Олега Олександровича Бурбовського, близько 80 фотохудожників зі всього СРСР показали неймовірно високий рівень фотографічного мистецтва, і були прийняті до Запорізького клубу впродовж першого місяця з початку існування організації, а «через рік нас було вже близько сотні»⁴. Для вирішення актуальних завдань у фотоклубі «Запоріжжя» з часу заснування стали регулярно проводитися творчі «четверги», на котрих обговорювали все найкраще, що з'являлося в радянському та світовому фотомистецтві, а також велися дискусії щодо власних пошуків та нововведень⁵. Прикметно, що традиція організації таких «четвергів» збереглася і до нашого часу. У фотоклубі «Запоріжжя», проводились різні лекції: Р. Баран читав лекції з композиції, портретної майстерності та з роботи зі світлом, О. Бурбовський – з фототехніки та фотохімії, а мистецтвознавчиня Н. Панікаровська – з історії мистецтва та естетики⁶. Цей шлях самоудосконалення мав результат: запорізькі фотомитці подолали «провінційність», мали певний стиль і були впізнавані фахівцями в межах усього СРСР.

Діяльність кожного творчого клубу в період Радянського Союзу знаходилася під безпосереднім контролем держави. Перед спілками, організаціями та клубами ставилися конкретні завдання, які вони повинні були виконувати. Не винятком став і фотоклуб «Запоріжжя». Пропаганда радянського способу життя, створення колективного образу радянської людини, оспівування нового побуту і культури; портрети людей мали випромінювати жагу до праці, волю до перемоги, життєвий оптимізм – головні вимоги радянських ідеологів до авторів фотокартки. Який же бік реалізму – соціальний чи соціалістичний – обрали запорізькі майстри в пошуку естетики фотографії періоду тоталітарного режиму? Один із засновників фотоклубу Р. Баран, характеризуючи стан провінційного фотомистецтва, зазначав: «царював маломістечковий до-революційний штамп. Фотоаматори намагалися якось підлаштуватися під газетний реалізм...»⁷. Фотомистецтво передбачає використання сучасних технологій, авторський підхід, відображення дійсності. О. Бурбовський уже за часів незалежної України стверджував, що «майстерність фотографа полягає в тому, щоб піднятися над буденністю. Автор обов'язково повинен шукати якісь шляхи у фотографії. Неважливо, це пейзаж, чи портрет, чи репортаж, головне – ви повинні творити»⁸. Чи можна було творити Майстру в радянський час? Діяльність фотоклубу «Запоріжжя» свідчить, що ідеологічний запит на оспівування існуючого ладу та вимоги пропаганди незмінно виконувалися. Під час своїх інтерв'ю Олег Бурбовський розповів про цікавий факт: протягом усього існування і аж до самого розпаду Радянського Союзу фотоклуб «Запоріжжя» ідеологічно «підтримував» легендарний запорізький фотожурналіст – Олексій Красовський, який дуже вміло відображав хроніку трудових буднів запорізьких робітників та робітниць, заводів та підприємств. Але й інші фотографи мусили виконувати державний запит на зображення «щасливого радянського життя».

Як наслідок популярності фотоклубу «Запоріжжя», запорізьких фотохудожників почало залучати до роботи партійне керівництво, директори підприємств, заводів, комбінатів тощо. Р. Баран згадував цей період такими словами: «...нас шалено дратував 24-годинний рев авіамоторів, які виготовляли номерні заводи, страшений сморід від заводських труб Запоріжсталі, Дніпроспецсталі, титано-магнієвого, трансформаторного заводів, заволікали смогом весь

¹ Запорожский фотоклуб: юбилейный каталог 1963-2013: 50-й годовщине Запорожского фотоклуба посвящается. Ред. А. Разгонов. Запорожье: Привоз Принт, 2013. С.5-6.

² Запорожский фотоклуб: юбилейный каталог ... С. 5-6.

³ Бурбовский О. Жизнь через объектив. *Индустриальное Запорожье*. 2002. №56. С. 6.

⁴ К 50-летию Запорожского фотоклуба откроют две выставки подряд. URL: <http://iz.com.ua/zaporoje/28403-k-50letiyu-zaporozhskogo-fotokluba-otkroyut-dve-vystavki-podryad>

⁵ Долі ушавлені. Олег Бурбовський. Запоріжжя: Телеканал «Алекс», 2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X7aUZJLBSno&t=5s>. хв. 3:53

⁶ Коваль Я. Роман Баран: «Коли валяються ідоли, людина тікає в еротичне життя». *День*. №37. 1999. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/osobistist/roman-baran-koli-valyatsya-idoli-lyudina-tikaie-v-erotichne-zhittya>

⁷ Баран Р. Фотографія впоперек життя. Львів: Світло й тінь, 1998-2000. С. 32

⁸ Бурбовский О. Жизнь через объектив ... С. 6.

горизонт»¹. У той же час колекція фотографій фотоклубу «Запоріжжя», що є оприлюдненою у збірках і міститься в архіві клубу, свідчить про захоплення соціальним реалізмом, відхід від тріумфального оспівування «могутньої держави», а іноді навіть і кардинально інший погляд на дійсність та історію.

Перша виставка фотоклубу була організована у грудні 1963 року; з 1965 року запорізькі фотохудожники почали активно виставлятися на зарубіжних виставках, а місто Запоріжжя увійшло до «фотостолиць» Радянського Союзу². В одному із інтерв'ю Олег Бурбовський стверджував, що з 1964 року запорізькі фотохудожники почали виставлятися на найбільших виставках Радянського Союзу: «...І пішли у нас нагороди, призи. За рік ми завоювали десь близько 40 грамот, дипломів, нагород. Ми отримали звання дуже сильної світової фотографії. Перші медалі ми отримали у 1964 році на зарубіжних виставках. Але ми не забували про своє внутрішнє життя і постійно займалися відкриттям нових фотовиставок»³.

У 1965 році у Запоріжжі була проведена перша Всесоюзна виставка художнього фотопортрета «Сучасник», у якій брала участь уся фотоеліта СРСР⁴. Ідея створити портрет сучасника (вперше за роки існування СРСР) належала Роману Барану (одному із організаторів фотоклубу «Запоріжжя»). Цікаво як у спогадах він описує шлях організації виставки. Відомо, що виставка була організована за сприянням більдредактора Агентства друку «Новини» Галини Плесько (за словами Р. Барана, «ця жінка нагадувала комісара часів революції»); «...вона уважно вислухала мене, запалила Біломора, запитала чи я партійний, мовчки підвела брови, коли почула, що ні, тоді запитала чи я віруючий, бо мені знадобиться Божа поміч, коли виставка провалиться... Ми покажемо цілому Союзу, що обличчя радянської людини не робот, який виконує тільки план. Ви, мої дорогі, допоможете йому і собі доказати, що ми створили не лише супутники. Завтра у мене на столі мають лежати всі ваші кращі портретні студії, амінь...»⁵.

Виставка експонувалася в приміщенні Спілки фотохудожників у самому центрі Запоріжжя і пройшла на неймовірно високому рівні. Однак серед ночі Р. Барану надійшов дзвінок із Москви, зі словами: «До вас їде ревізор із ЦК». Вранці організаторам фотоклубу «Запоріжжя» зателефонували з обкому з наказом зачинити виставку і прибути о 10-й до виставкового залу. Р. Баран зустрівся з високопосадовцями, серед них і перший секретар Запорізького обкому КПУ – М. Всеволожський, який у спогадах фотохудожника фігурує як «великий хам». Організаторів та учасників фотовиставки почали допитувати представники номенклатурної партійної верхівки: «Чия ідея виставки? Хто допомагав з її організацією на місці, в Москві, або в Києві?...». Далі представники КДБ почали опитувати Р. Барана та О. Бурбовського: «Уважно оглянувши експозицію, він запитав, як ми дістали портрети В. Леніна. Попросив зняти одну роботу прибалтійця (портрет за столиком за пляшкою мінеральної води). Це для профілактики, аби не писали ваші недруги, що виставляєте алкоголіків». Проводжаючи М. Всеволожського та кадебістів до дверей, перший сказав фотохудожнику: «Ваше щастя, що виставка мені дуже сподобалася, а то ваші друзі готували для вас несподіванку... Він торкнувся моєї груді, де лежав партквиток...»⁶.

ЦК КПРС прийняв постанову від 7 січня 1969 р. «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару»⁷, що значно посилювало цензуру щодо робіт, які планувалося оприлюднити. Фотороботи, які не відповідали ідеологічним канонам, не могли бути представлені на республіканському, союзному і, тим більше, міжнародному рівнях. У таких умовах фотомитці знаходили зацікавлених впливових осіб, які допомагали виставити фотоматеріал.

За словами Олега Бурбовського, запорізькі фотохудожники у другій половині 1960-х рр. вступили в тісні відносини з московськими «будинковими» друзями, з зарубіжними країнами, встановили зв'язок з московськими авторами: «ми передавали свої фотознімки до Москви – так вони перетинали кордони СРСР»⁸. Сам Олег Бурбовський в інтерв'ю часто згадує Михайла

¹ Баран Р. Фотографія впоперек життя ... С. 57-64

² Чупріна А. Фотохудожник О. Бурбовський: за всю жизнь я «запоролю» одну съемку. МИГ. 2012. №36. С. 38-39.

³ Часи не обирають. Документальний фільм. Реж. С. Кочкар'єва. Запоріжжя: Запорізька філія національної телекомпанії України, 2016 р. Частина 1. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JjZXhW2gEAw&t=927s> хв. 3:22

⁴ Фотомистецтво. Запорізька пектораль: Культура і мистецтво Запорізького краю. Автор упор. Л. Симченко. Запоріжжя: ВПК «Запоріжжя», 2004. С. 37.

⁵ Баран Р. Фотографія впоперек життя ... с. 44-51.

⁶ Баран Р. Фотографія впоперек життя ... с. 42-45.

⁷ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів. Упорядн. М.І. Панчук (керівник), І.Л. Гошуляк; Ред. кол.: І.Ф. Курас (голова), М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг, Л.П. Польовий. Інститут національних відносин і політології НАН України. Київ: Наукова думка, 1994. С. 364-367.

⁸ Часи не обирають ... 7:10

Всеволожського, з яким був у близьких стосунках. Якби не знайомство О. Бурбовського з М. Всеволожським, навряд чи Запорізькому фотоклубу вдалось би вийти на міжнародний рівень конкурсів і фотовиставок.

Протягом 1963-1965 рр. членам фотоклубу «Запоріжжя» вдалося завоювати 47 дипломів, призів і нагород на всеукраїнських, всесоюзних та міжнародних виставках. За словами Олега Бурбовського, запорізькі фотохудожники були першими, хто почав представляти Україну за кордоном¹. За спогадами Р. Барана, члена фотоклубу «Запоріжжя», протягом 1960-х рр., коли запорізькі фотохудожники «мандрували» світом та Європою, виставляючи роботи на фотовиставках, їх приймали на гідному рівні: «...досить добре прийняли нас колеги, яким була цікава нова манера знімкування, нова школа компоновки і зовсім інша трактовка портретування...»².

І далі запорізький фотоклуб тримав курс на досягнення поставленої мети – охоплення республіканської та міжнародної аудиторії. І вже навесні 1966 року запорізькі фотомитці були представлені окремим стендом на найпрестижнішій міжнародній виставці «Інтерпресфото-66». Олег Бурбовський стверджував, що успіх запорізького фотоклубу на виставці був неймовірний. Як наслідок, популярний журнал – «Советское фото» у випуску від 1966 року визнав Запорізький фотоклуб найкращим із фотоклубів УРСР³. У 1960-і рр. на теренах СРСР мистецтво фотокартки користувалося популярністю; аналізуючи наведені факти, визначаємо однозначну перемогу реалістичної школи. У цей час західний світ входить в епоху зміни світоглядно-мистецьких напрямів. Відбувається перехід від модернізму до постмодернізму і мистецтво фотокартки не стояло осторонь, а відреагувало появою нових жанрів. Але для радянського фотохудожника такі віяння залишалися недосяжними, їх можна було тільки спостерігати із-за «залізної завіси».

Зі спогадів О. Бурбовського, на першій Міжнародній виставці в Румунії за знімок «Стара» (або «Позаду сторіччя»)⁴ фотохудожнику вдалось отримати Гран-прі⁵. Напряму у якому виконана фоторобота, можна схарактеризувати як психологічний реалізм. Не дивно, що роботи, яким не було місця серед фотографій радянських вождів, передовиків виробництва, численних парадів, не виставлялися у рідному місті, у

той же час вони викликали резонанс за кордоном.

За кордоном радянської фотографії було дуже мало, але, на думку іноземних фахівців, вона була дуже змістовною та цікавою. Фотоклуб «Запоріжжя» зібрав чисельну кількість призів не тільки в країнах соціалістичної співдружності (Чехія, Румунія, Угорщина, НДР, Польща), але й у Франції, Італії, Великобританії, Іспанії, ФРН. Згодом роботи відомих запорізьких фотохудожників гідно оцінили Австралія, Аргентина, Сінгапур, Гонконг і Тайвань⁶.

Фотографії запоріжців було оцінено не лише в художніх салонах, але й на всесвітньовідомих фотоконкурсах майстрів репортажу, як-от: міжнародних виставках «Світове прес-фото». Престижні закордонні фотографічні журнали, відомі фахівці фотомистецтва визнавали, що в СРСР фотографія процвітає у Прибалтиці, Москві, Ленінграді та Запоріжжі (!).

На початку статті ми вказали на особливий погляд радянських митців фотоклубу «Запоріжжя» на сучасну їм дійсність, що розходилася із державною концепцією. Наведемо приклади, коли фотомитці, відстоюючи свій погляд, переходили на бік дисидентів.

Член фотоклубу «Запоріжжя» – Роман Баран, у своїх спогадах згадував, що йому було дуже складно проживати у російськомовному індустріальному Запоріжжі, «коли ми на вулиці або в трамваї розмовляли з Надійкою українською, на нас витріщували очі, як на дикувинку та ще в

¹ Часи не обирають ... 3:20

² Баран Р. Фотографія вперек життя ... с. 25.

³ Часи не обирають ... 5:00

⁴ Бурбовский О. Избранные фотографии : фотоальбом. Запорожье : Дикое Поле, 2013.

⁵ Долі ушавлені ... хв. 6:07.

⁶ Запорожский фотоклуб : юбилейный каталог ... С. 8

спину посилали з ненавистю: «Вон (т) бандеро-вці!...»¹. Проукраїнську позицію митець нама-гався продемонструвати через фото. На міжна-родному фотоконкурсі «Інтерпресфото-66» Р. Баран представив свою роботу «Портрет ху-дожника О. Заливахи» (Запорізький фотоклуб також представили О. Бурбовський – роботою «На приколе», «Чорний кіт», а також Г. Секиринський – роботою «Відлив»)². Фото-графічна робота «Чорний кіт» Олега Бурбовсько-го – одна із найкращих робіт, яка на багатьох

фотовиставках посідала переважно призові мі-сця. Цю особливу фотографію О. Бурбовський зробив у 1964 році у Таганрозі: «...побачив на вікні за ґратами кота. Націлив фотоапарат, і тільки хотів клацнути, як кіт взявся лапою за ґрати, а потім відразу зіскочив...»³. Але «Чорний кіт» виявився «безідейним», а сам автор за це піддавався критиці впродовж років.

Щодо роботи Р. Барана «Портрет художника О. Заливахи» (відомого українського художника, монументаліста, який на той час перебував на Соловках за статтю «Антирадянська агітація та пропаганда»), то вона мала неабиякий успіх: отримала в Польщі на Міжнародній виставці бронзову медаль, портрет виставлявся у Севас-тополі і Києві⁴. Але далі сталося передбачуване. Роман Баран згадував, що хтось із його колег, хто був на виставці в Москві і бачив портрет О. Заливахи, написав до Станіславського обкому КП(б)У: «...бачите, хто такий Баран, знимкує націоналіста і виставляє його по закордонах. Падлець братець, сам націоналіст, раз виставив портрет...». На той час Р. Баран був уже визна-ною зіркою української художньої фотографії.

Це не зупинило інтриги навколо нього і підсум-ком стало «партійне судилище» (за висловом Р. Барана): «мене... мішають з болотом, обви-нувачують в тому, що присланий спеціально в робоче Запоріжжя зібрати групу однодумців і підняти цілий заколот. Нікого не цікавить, що звинувачення – нонсенс, нісенітниця. Рішення зборів: відібрати звання, заборонити виставля-тися взагалі, зняти з роботи, викинути з клубу». Р. Баран згадував, що історія мала продовжен-ня, коли до обкому партії викликали його дру-жину, переконуючи, що вона проживає із «воро-гом народу» і радили негайно розлучитися. Дружина Р. Барана підтримала чоловіка, що сам митець назвав «актом героїзму».

Після такого вироку запорізькі, львівські та київські одноклубівці припинили спілкуватися з Р. Бараном, йому було заборонено мати контак-ти із закордонними салонами. Митець підсуму-вав ці події так: «Розумію, що мене штовхають у дисидентство». Через два дні він з родиною пе-реїхав до Донецька⁵.

Після цієї галасливої історії не уникнув по-карання й Олег Бурбовський. Цього ж 1966 року він повинен був їхати в Москву фотографувати комсомольську делегацію, котра покладала кві-ти до Мавзолею. Однак після скандалу з портре-том його було відсторонено від справ⁶.

Під час чергової фотовиставки в Запоріжжі завідувач відділу агітації та пропаганди Запорі-зького обкому Компартії України В. І. Воловик наказав зняти всі роботи, виконані Р. Бараном. Але, завдяки клопотанню М. Всеволожського (ми згадували його як близького друга О. Бурбовського), роботи львівського фотоху-дожника було виставлено на фотовиставці, його було відновлено як члена фотоклубу «Запоріж-жя»⁷.

7 листопада 1967 р. О. Бурбовський став сві-дком страшної події, що відбулася під час війсь-кового параду на честь «50-річчя Великої Жовт-невої соціалістичної революції». У цей день О. Бурбовський вирішив прогулятися по Красній площі, як раптом почув вибух, галас, плач жінок. Запорізький фотохудожник вирішив підійти до місця подій, і виявилось, що на цьому місці ли-товець підірвав себе прямо біля Мавзолею се-ред натовпу людей. Олегу Бурбовському вдало-ся відзняти жакливу картину з покаліченими

¹ Баран Р. Фотографія впоперек життя ... С. 72-73.

² Серебренніков М. Успехи запорожских фотомастеров. *Индустриальное Запорожье*. 1966. №231. С. 4.

³ Бурбовский О. Избранные фотографии ... С. 98.

⁴ Коваль Я. ... URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/osobistist/roman-baran-koli-valyatsya-idoli-lyudina-tikaie-v-erotichne-zhittya>

⁵ Баран Р. Фотографія впоперек життя ... С. 64-68, 74, 82-83.

⁶ Чупріна А. Фотохудожник О. Бурбовский ... С.38-39.

⁷ Часи не обирають ... хв. 6:20.

людськими тілами. Після інциденту фотохудожник повернувся до квартири М. Громова, щоб проявити плівку. При поверненні до Запоріжжя, на залізничній станції, О. Бурбовського зустріли кадебісти, які погрозами та шантажем вимагали у фотохудожника надати їм відзняту фотоплівку з місця події в Москві. Задля власної безпеки та збереження репутації фотоклубу О. Бурбовський залишив дублікат фотографій у таємниці. Лише після розпаду СРСР фотокартки Олега Бурбовського з місця подій 1967 року вдалося надрукувати та побачити на сторінках газет незалежної держави.

Табуованою для радянського мистецтва залишалася релігійна тема. Атеїстичний експеримент не припинявся впродовж усього часу існування СРСР і за завдання митцям ставилася демонстрація безбожного суспільства. Якщо віруючі чи священнослужителі з'являлися в об'єктиві митця, то неодмінно карикатурно, слідуючи нав'язаним штампам про «попів», «сектантів» тощо. Так вимагала держава. Фотоклуб «Запоріжжя» промовисто продемонстрував своє бачення духовного, коли влаштовували виставку, присвячену церквам України. Після того, як виставку було показано у Запоріжжі, В. І. Воловик наказав зняти фотокартки, з фотохудожниками була проведена роз'яснювальна робота на рівні Запорізького обкому КПУ, всі виставки потрапили під контроль радянських органів влади і їм була поставлена умова: подальші фотовиставки, які будуть проводитися в межах фотоклубу, повинні на 60-70 % відображати життя трудівника рідного міста, промисловість, сільське господарство; і лише 20-30% дозволялося ліриці¹.

Незадовго до початку брежнєвського застою фотоклуб «Запоріжжя» продовжував проводити в рамках своєї організації всесоюзні та міжнародні виставки. Уже у 1971 році в межах виставкової зали фотоклубу «Запоріжжя», відбулася фотовиставка, присвячена XXIV з'їздові КПРС. За жанром фотовиставка була різноманітна, оскільки на ній були присутні: портрет, пейзаж, ре-

портаж і жанрова сценка. Учасникам фотовиставки вдалося визначити головну ідейно-тематичну спрямованість заходу – прагнення створити колективний образ радянської людини, образ соціалістичного міста, передавши при цьому бурхливий ритм життя містян. На виставці було представлено роботи запорізьких фотохудожників: О. Красовського («Пам'ятник В. І. Леніну» і «Гребля»), робота В. Мартинова («До Леніна»), а також панорама – «Проспект Леніна», виконану О. Бурбовським, Г. Швецом, та М. Серебренніковим². Радянська людина представлена в різних ситуаціях: на робочому місці, в колі родини, на відпочинку, але типізація образів залишилася незмінною.

Упродовж 1970-х років на запорізький фотоклуб не припиняли тиснути ЗМІ. У цей час зберігається цензура по відношенню до всіх інакомислячих організацій, угруповань та спілок СРСР.

У 1974 році в запорізькому фотоклубі проходила ювілейна виставка під назвою «П'ята звітова». Цю виставку піддано критиці радянським журналістом «Індустріального Запоріжжя» – Абрамом Яковлевичем Фріманом. Він підкреслив важливе значення робіт лише одного фотохудожника клубу «Запоріжжя» – О. Красовського, наголосивши, що вони відображають пролетарське середовище Запорізького краю, відзначивши такі роботи: «Панорама будівництва Дніпрогесу-2», «Після зміни», «Сталевари «Запоріжсталі», що є свідченням незмінних симпатій автора до людей праці, а також його постійного бажання відображати їхню велич та силу діяльності. А. Фріман наголошував, що на виставці запорізьких фотохудожників вкрай мало представлено сюжетів, пов'язаних із робочою тематикою, із життям села. Як приклад невідповідних комуністичній ідеології робіт, автор статті навів низку знімків запорізьких фотохудожників, у тому числі і «Чорного kota» О. Бурбовського, наголошуючи на тому, що відбір робіт для виставки повинен бути жорсткішим³. Ось так і через mass media трансливалася вимога радянського керівництва щодо візуалізації сучасності: прагнення бачити не дійсність, а ілюзію. Так на живописних картинах, у фільмах, фотосалонах з'являються щасливі, усміхнені, вродливі люди праці і за кадром залишилася типова радянська дійсність.

У 1978 році вийшла чергова стаття, яку було опубліковано в газеті «Індустріальное Запоріжжя» із зауваженнями стосовно проведеної фотовиставки «Пятнадцать лет с фотокамерой»,

² Юдавина Л. Вглядитесь в лицо города. *Индустріальное Запоріжжя*. 1971. №79. С. 4.

³ Фріман А. Свет и тени. *Индустріальное Запоріжжя*. 1974. №89. С. 4.

присвяченій 15-річчю від заснування фотоклубу «Запоріжжя». Автор статті С. Колосов висловив власні зауваження, підкресливши, що фотовиставка продемонструвала надмірне захоплення так званим «техніцизмом». Тобто, на його думку, чимало майстрів фотоклубу «Запоріжжя» продовжували слідувати за модою, прагнучи наповнити за допомогою техніки змістом малозмістовний знімок. У статті С. Колосов звертає увагу на роботи В. Філімонова, для якого «складний друк став засобом для власного самовираження»¹. Ось така незавуальована думка про неприпустимість самовираження автора.

Ще одна стаття була опублікована в газеті «Запорізька правда» про виставку, проведену у 1971 році в межах фотоклубу «Запоріжжя», присвячену XXIV з'їздові КПРС. Автор статті Л. Натазон відзначив, що запорізьким фотохудожникам на виставці вдалося визначити головну ідейно-тематичну спрямованість – створити *колективний образ радянського сучасника, соціалістичного міста* (підкреслення наше), передавши при цьому бурхливий ритм життя запоріжців. Автор схвально оцінив увагу організаторів виставки на людині-праці: сталеварах, будівельниках, конструкторах, хіміках, учителях, учених, енергетиках, автомобілебудівниках і лікарях², тобто «знакових» професіях Радянського Союзу.

У газеті «Запорізька правда» авторка статті Н. Панікаровська проаналізувала 4-ту звітну виставку 1972 р. в межах фотоклубу «Запоріжжя». Вона відзначила, що журі змогло побачити емоційність, глибину думки, високу художність творів, які відповідають запитам радянського суспільства, в роботах О. Бурбовського, О. Красовського та М. Серебреннікова. Авторка статті відзначила роботи О. Красовського (за словами О. Бурбовського, він був один із небагатьох членів фотоклубу, який завжди плив за течією радянського тоталітаризму), а саме: «Мотобол», «Сталевар Дмитро Галука», знімки О. Бурбовського «Композиція», а також знімок М. Серебреннікова – «Весна» і «Осінь», та «На вахті – Єгор Проскурін». Наприкінці статті Н. Панікаровська наголосила, що автори, які відображали у своїх роботах присмак романтичності та ліричності, відійшовши таким чином від робітничих реалій, не змогли отримати відповідні нагороди³. Статті з аналізом роботи фотоклуба будуть з'являтися на сторінках місцевої преси регулярно і висновки авторів будуть типовими.

¹ Колосов С. Пятнадцать лет с фотокамерой. *Индустриальное Запорожье*. 1978. №222. С. 4.

² Натазон Л. В об'єктиві робітничий клас. *Запорізька правда*. 1971. №72. С. 4.

³ Панікаровська Н. Що на знімку...Роздуми після виставки фотоклубу «Запоріжжя». *Запорізька правда*. 1972. №134 С. 4.

Протягом 80-х рр. XX ст. усі визначні фотоконкурси в основному проходили в Москві або Ленінграді. Фотохудожники цього часу були свідками загострення кризової ситуації в країні, намагалися відобразити реалії радянського суспільства. Хоча впродовж горбачовської перебудови і до незалежності України тиск на фотохудожників з боку влади ще відчувався. Однак, у зв'язку із гласністю, деякі заборонені речі все ж таки для фотохудожників були прийняті і допустимі. Це означало поступовий перехід до зображення реальності, тобто відхід від міфологізації «ідеального» радянського суспільства до більш значущих повсякденних проблем суспільства. У цей час поступово відбувається відхід від загального поняття «людина праці». Епоха перебудови для фотохудожників – «прорив у нову якість», пошук нового змісту в знімках.

Фотографії періоду перебудови, в основному, були наповнені рисами співчуття, уваги до деталей, а також концентрації на погляді героя, його дій у кадрі. Таким чином, з початком періоду «гласності» у межах нового політичного курсу знімки на сторінках газет та журналів почали набувати більш реалістичного змісту, а фотографії почали частіше звертатися до заборонених раніше тем.

Для характеристики фотоклубу «Запоріжжя» протягом 1980-х рр. можна взяти за приклад діяльність В. Філімонова, який був членом клубу в цей час. За словами фотохудожника, період перебудови – етап, коли відчувалася необхідність «живої» репортажної фотожурналістики як у радянських, так й у західних виданнях. Протягом цього періоду фотохудожники (в тому числі й члени фотоклубу «Запоріжжя»), продовжували займатися зйомкою демонстрацій, мітингів та інших офіційних заходів. Але поступово відбувався відхід від «зробленої фотографії»: жорсткої графіки, лаконічних композицій та експериментів із монтажем⁴. Омріяне самовираження, особисте бачення митця поступово стає реальним. Цікаво, що запорізькі фотохудожники продовжували брати участь у створенні фотоальбомів, присвячених індустріальному місту, але в цей час на фото було зображено не лише робітників але й повсякденне життя радянської людини.

Висновки. Функціонування фотоклубу «Запоріжжя» за радянських років може слугувати візитівкою мистецького життя радянської України. Створений у середині 1960-х рр. клуб дуже швидко набирає обертів і стає відомим не тільки в СРСР, а й за кордоном. Про що свідчать участь у виставках та призові місця на конкурсах. Фотохудожники цього періоду були вкрай обмежені у виборі форми і змісту у фотокартці. Існуючий соцреалістичний канон ставив справжніх

⁴ Запорожский фотоклуб : юбилейный каталог ... С.8.

майстрів справи в певні межі; вони мусили виконувати державний пропагандистський запит на оспівування існуючого способу життя, відображення досягнень СРСР. Так створювалася спотворена, штучна картина радянської дійсності (по суті псевдореальності).

Але однобоко розглядати діяльність клубу буде неправильно. Визнані майстри своєї справи Роман Баран, Олег Бурбовський та інші зробили свій внесок у розвиток фотографічного мистецтва. Їхні роботи, часто бунтарські за характером, викликали занепокоєння в контролюючих органах. Важливо, що фотокартки, які зберігаються в архіві фотоклубу, як-от: фотопортрети, що дозволяють вдивитися в обличчя ра-

дянської людини, фотокартки знакових подій (вибух на Красній площі) та інші є реальним відбиттям радянської дійсності й унікальним історичним джерелом. А доля фотомитців – свідченням відданості комуністичним ідеалам або дисидентської діяльності. Так чи інакше, ми бачимо долю Митця, що мусить творити в жорстко визначених державою межах канону.

Перспективи подальших досліджень. Для створення загальної картини щодо стану фотомистецтва в радянській Україні є потреба в всебічному вивченні діяльності регіональних фотоклубів, а також зображувальної інформації цього періоду.

References

- Arefeva A.A. Estetika socrealizma: slovo v izmerenii publichnosti. Kiyiv : GALPU, 1977. 206 c.
- Baran R. Fotografiya voperek zhittya. Lviv : Svitlo j tin, 1998-2000. 220 s.
- Burbovskij O. Izbrannye fotografii : fotoalbom. Zaporozhe : Dikoe Pole, 2013. 136 s.
- Burbovskij O. Zhizn cherez obektiv. Industrialnoe Zaporozhe. 2002. №56. S. 6.
- Volkov-Lannit L. Iskustvo fotoportreta. Moskva : Iskustvo, 1974. 303 s.
- Doli uslavleni. Oleg Burbovskij. Zaporizhzhya : Telekanal «Aleks», 2018. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=X7aUZJLBSno&t=5s> (data dostupu 29.06.2020).
- Zaporozhskij klub fototvorcov otkryl vystavku «55». URL : <https://mig.com.ua/zaporozhskij-klub-fototvorcov-otkryl-vystavku-55/> (data dostupu 29.06.2020).
- Zaporozhskij fotoklub : yubilejnyj katalog 1963-2013: 50-j godovshine Zaporozhskogo fotokluba posvyashaetsya. Red. A. Razgonov. Zaporozhe : Privoz Print, 2013. 131 s.
- Zolotihin M. Pervaya oblastnaya fotovystavka. Zaporozhskaya pravda, 1957. №248. S. 4.
- K 50-letiyu Zaporozhskogo fotokluba otkroyut dve vystavki podryad. URL : <http://iz.com.ua/zaporoje/28403-k-50letiyu-zaporozhskogo-fotokluba-otkroyut-dve-vystavki-podryad> (data dostupu 29.06.2020).
- Koval Ya. Roman Baran: «Koli valyayutsya idoli, lyudina tikaye v erotichne zhittya». Den. №37, 1999. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/osobistist/roman-baran-koli-valyatsya-idoli-lyudina-tikaie-v-erotichne-zhittya> (data dostupu 29.06.2020).
- Kolosov S. Pyatnadcat let s fotokameroj. Industrialnoe Zaporozhe, 1978. №222. S. 4.
- Natazon L. V ob'yektiv robitnichij klas. Zaporizka pravda, 1971. №72. S. 4.
- Nacionalni vidnosini v Ukraini u HH st.: zbirnik dokumentiv i materialiv. Uporyadn.: M.I. Panchuk (kerivnik), I.L. Goshulyak; Red. kol.: I.F. Kuras (golova), M.I. Panchuk, R.Ya. Pirig, L.P. Polovij. Institut nacionalnih vidnosin i politologiyi NAN Ukraini. Kiyiv : Naukova dumka, 1994. 558 s.
- Pavlova T.V. Fotomistectvo v hudozhnij kulturi Harkova ostannoyi tretini XX stolittya (na materialii pejzazhnogo zhanru): dis... kand. mistectvoznnavstva: 17.00.01. Harkiv : Harkivska derzh. akademiya dizajnu i mistectv, 2007. 219 s.
- Panikarovska N. Sho na znimku ... Rozdumi pislya vistavki fotokluba «Zaporizhzhya». Zaporizka pravda, 1972. №134. S. 4.
- Serebrennikov M. Uspehi zaporozhskih fotomasterov. Industrialnoe Zaporozhe, 1966. №231. S. 4.
- Fedoriv U. M. Socrealistichnij kanon v ukrajinskij literaturi: mehanizmi formuvannya ta transformaciyi. Disertaciya na zdobuttya naukovoogo stupenya kandidata filologichnih nauk za specialnistyu 10.01.06 teoriya literaturi. Lviv : Lvivskij nacionalnij universitet imeni Ivana Franka, 2016. 227 s.
- Fotomistectvo. Zaporizka pektoral : Kultura i mistectvo Zaporizkogo krayu. Avtor upor. L. Simchenko. Zapor-zhzhya : VPK «Zaporizhzhya», 2004. 58 s.
- Friman A. Svet i teni. Industrialnoe Zaporozhe, 1974. №89. S. 4.
- Chasi ne obirayut. Dokumentalnij film. Rezh. S. Kochkarova. Zaporizhzhya: Zaporizka filiya nacionalnoyi telekompaniyi Ukraini, 2016 r. Chastina 1. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=JjZXhW2gEAW&t=927s> (data dostupu 29.06.2020).
- Chuprina A. Fotohudozhnik O. Burbovskij: za vsyu zhizn ya «zaporol» odnu semku. MIG, 2012. №36. S. 38-39.
- Yudavina L. Vglyadites v lico goroda. Industrialnoe Zaporozhe, 1971. №79. S. 4.

Received 05 July 2020

Accepted 25 July 2020